17րդ Տարի — Թիւ 5.164 — Կ. ՊՈԼԻՍ, 1913, ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 5—18 — ՇԱԲԱԹ

بوزانتيون
بوزانت كچيان

20 ՓԱՐԱ

Բիւզանդիոն

20 ՓԱՐԱ

ՏԷՐ ԵՒ ՏՆՕՐԷՆ
ԲԻՒԶԱՆԴ ՔԷՉԵԱՆ

PUZANTION
Journal Arménien Quotidien, Politique, Financier et Littéraire
Directeur-Propriétaire
PUZANT KETCHIAN
Direction du Journal Arménien PUZANTION, Constantinople, Hodja Han Djaddé, près de la Dette Publique

ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱԹԵՐԹ ԱՄԵՆՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ՅՈԲԵԼԵԱՆԸ

413—1513—1913

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 1,500 ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՏՕՆԸ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Գրեց՝ ԲՈՒԶԱՆԴ ՔԷՉԵԱՆ

Ա--ՂԷՆ-- Կէր--Կէ, Հ-Կտ. 13, Սրբ--ց Թ-րգ-Մ-ն-չ--ց տ-նէն օրը, Հ--յ Ա-զ-ն -ր է -ն--ռ ---Շէ--րհէ՝ --ն--Մ-ն-ն-Ը--ց Գ-յ--Տ--Ր-ն--Ր- -Մ-Ս-Ր-Վ--Ռ-Ի-- Շ-Ւ-Ն-- ց-յ-տ--Ն- -ց-Կ -ւ --ր---Կ-- 1,500 րդ տ--րէտ--րձն Հ--յ-ց Գրեր-- գէ--տէն և 400 րդ տ--րէտ--րձն --ռ--ՋէՆ Հ--յ տպ--գր--Թէ--Ն։

Տառերու գիւտը, և անոր օգնութեամբ ազգային լեզուին ազատ և անկաշկանդ գրուիլն իր սեփական նշանագրերով, և տպագրական արուեստը, և անոր շնորհիւ գրութեանց դիւրին և աժան ծաւալումն Ազգին մէջ՝ որոնք երկու դէպքեր են ո՛ւ և է ժողովրդի մտաւոր ու բարոյական կեանքին։ Հոկտ. 13 ի տօնը կրնանք կոչել Հայոց Քաղաքակրթութեան Տօնը։

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Քրիստոնէութիւնը տարածեց Հայոց մէջ, և հիմնեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն անկախութիւնը։ Լուսաւորիչէն առաջ ալ Քրիստոսի հետեւողներ կ՚գտնուէին Հայոց մէջ, շնորհիւ Առաքելոց քարոզութիւններուն, քանի որ Հայ եկեղեցական պատմութիւնը կ՚յիշէ յականէ յանուանէ Թադէոս և Բարթողիմէոս Առաքեալները։ Բայց Լուսաւորչի և իր աշակերտներուն վարդապետութիւններէն Հայերը մասամբ միայն կ՚օգտուէին. որովհետեւ Հայ լեզուով չէին կրնար կարդալ Ս. Գիրքը, կամ ո և է չինիչ գրուած։ Արեւելեան բաժնի Հայութեան մէջ ասորերէնն էր կրօնքի լեզուն, Արեւմտեան բաժնի Հայութեան մէջ՝ յունարէնն էր հոգիներուն սնունդ ջամբող։ Հայերէնը մտաւորապէս նոյն վիճակին մէջ էր ուր են այսօր քրդերէնը, կամ Անատոււմներուն լեզուն Համիտ օրով, — իր որոշ քերականութիւնն ու բառամթերքն ունեցող լեզու մը որ զուրկ է սեփական այբուբենէ, որով թէպէտ ժողովուրդը կ՚խօսի և կ՚հասկնայ զայն, բայց չի կարդար, և ուրիշ լեզուէ գիրքերով միայն յագուրդ կուտայ իր մտքին։

ՑԱՏՈՒԿ ԳԻՐ ՉՈՒՆԵՑՈՂ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Իսլամ Քիւրտը չի զօրեր արաբականէն զատ ուրիշ տառով գրել, (թէպէտ իրեն աւելի դիւրին պիտի ըլլար Հայ տառերը գործածել)։ Բայց ձայնաւորէ զուրկ սեմական տառերն աւելի կ՚դժուարանան երբ քրդերէնի յատուկ հնչումն անոնցմով արտայայտել փորձուի։ Թէև քիւրտ Իսլէմաններ, ուսումնականներ, նոյնիսկ պատմիչներ եղեր են, բայց արաբերէն, պարսկերէն կամ Թուրքերէն գրեր են, քիւրտ լեզուն չէ մշակուեր, ո՛չ մէկ քիւրտ հոգեւորական կամ աշխարհական ցայսօր խորհած ըլլալով ուրոյն այբուբենով մը օժտել իրենց լեզուն։

Նմանապէս ալպաներէնը։ Մինչև քանի մը տարի առաջ, Ալպանացիները գիրք չունէին իրենց լեզուով, թէև կային ուսեալ Ալպանացիներ, արեւելեան և արեւմտեան լեզուներու հմուտ։ Այբուբենի կնճիռն ամենածանր խոչընդոտ էր իրենց զարգացման։ Իրր մահմեդական, յամառ նախապաշարումով կապուած էին արաբերէն տառերուն, որոնք սակայն իրենց գործին չէին գար։ Քրիստոնեայ Ալպանացիք ա. զատ էին լատին տառերը գործածելու, որոնք աւելի ձեռնտու էին, կարգ մը նոր ձեւեր աւելցնելու, մի քանի լատին տառերու ձայնը փոփոխելու պայմանով։

Գիրի կողմէ այսօրուան Քիւրտերուն և Ալպանացիներուն վիճակը մտաւորապէս կ՚պատկերացնէ մեր Ազգին վիճակը 1,500 տարի առաջ։

Ս. Գր. Լուսաւորիչ հիմնեց Հայոց եկեղեցական անկախութիւնը, բայց ո՛չ մտքի անկախութիւնը. որովհետեւ Հայերը մտաւոր կեանքի համար տակաւին հարկատու էին քաղաքական իրաց մէջ պարսկերէնին, կրօնական իրաց մէջ ասորականին և կրօնական ու գիտական իրաց մէջ յունարէնին։

ԱԶԳԱՑԻՆ ԱՅԲՈՒԲԷՆ
ԹԷ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՅԲՈՒԲԷՆ

Կրնայ առարկուիլ թէ

«Մ՚ են է ազգի մը մտաւոր զարգացման համար հարկ անհրաժեշտ չէ որ իր ուրոյն այբուբէնն ունենայ։ Բաւական է որ իր լեզուին յարմարող նշանագիր մը գործածէ, ո՛րն ալ ըլլայ, հոգ չէ, տառն ինքնին նպատակ մը չէ, այլ նիւթական գործիք մ՚է սոսկ, եւ իրմէ պահանջուածն է միայն որ կատարէ իր պաշտօնը, դիւրաւ լսելի ընէ, հնչեցնէ այն լեզուն որուն յատկացուեր է։»

Ֆրանսացիք, Անգլիացիք, Ամերիկացիք, Հոլանտացիք, Պելճիք, ևն. ևն. թէպէտ ուրոյն ազգեր, չունին սեփական այբուբէն, այլ կ՚գործածեն լատին տառերը, որոնք իտալերէնի հետ միւս նոր լատին, սաքսոն, նոյն իսկ սլաւ լեզուներու ո՛չ նուազ կ՚ծառայեն։

Ի հակառակէն, Գերմանք ունին իրենց յատուկ գոթական տառերը, բայց գերման ազգին սեփական չեղող լատին տառերը գոթականէն աւելի յարմարած ըլլալով գերման լեզուին, Գերմաններուն կէսը լատին տառերը կ՚նախընտրէ այսօր։

Օրթոտոքս Սլաւները կ՚վարին հին սլաւոն տառերով, մինչ կաթոլիկ Սլաւները (Լեհերը, Չեխերն ու Խրուաթները) լատին տառերը գործածելով, ոչ նուազ դիւրաւ կ՚կարդան իրենց լեզուն։ Այս տեղ կրօնն է որ խտիր կ՚դնէ երկու այբուբէններուն մէջ, բայց ոչ-ազգային լատին տառն ազգային սլաւ տառէն նուազ չի պատշաճիր սլաւ հնչումներու։

Դարձեալ կարելի է առարկել թէ

«Եթէ Արեւմուտք ունի տիեզերական այբուբէն մը, լատիներէնը, Արեւելք ալ ունի իր տիեզերական այբուբէնները, որոնք մէկէ աւելի լեզուի սահմանուեր են։ Արաբ տառերով կը գրուին արաբերէնը, պարսկերէնը, թուրքերէնը, եւ ուրիշ դուրանեան բարբառներ։ Սանսկրիտն ալ, չինական—ճարոնական տառերն ալ տարբեր տարբեր լեզուներ գրելու կ՚ծառայեն։»

Այսինքն, Եթէ Ք-Ն--ԷՆ --ՐԷՂ ԼԷ-Գ--Է Մը Տ--ՆԷՐ, -Ր-Ն-Մ-Վ ՀԷՏԷ- -ՐՏ-ԲԷՐ--ԷՆ Հ--յ Հ-Չ-ւ-Մ-ԵՐը, Հ--յԷՐը ԿԸՆ--յԷՆ Վ--ՐԷԼ Ն-յՆ Օտ--Ր Տ--ՌԷՐ-Վ, և Ն-յՆՊ-ԷՍ ԳԷ-Ր-- ԳՐԷԼ-- Կ-ՐԴ--Լ ԷՐԷՆՑ ԼԷԶ-Ւ-Ն, և Ն-յՆՊ-ԷՍ ԿԸԹ--Կ-Լ -- Ղ-ՐԳ-Ն--Լ, -ՐՊ-Է ԿԸՑ--Ն ԸՆԷԼ Հ--յԷՐԷՆ Տ--ՌԷՐ-Վ։

Բանն այս է որ Հայոց ծանօթ եղող նշանագրերն էին միայն պահլաւիկ տառեր, որով կ՚գրուէր հին պարսկերէնը, նաև ասորական ու յունական տառեր, որոնք Հայոց հարուստ լեզուին բազմապիսի հնչումներուն գոհացում չէին տար։ Եթէ մեր Ս. Հայրերն այն ատեն իրենց ձեռքին տակ ունենային այսօրուան սանսկրիտ տառերը կամ լատին տառերը, կրնային թերեւս պատշաճեցնել Հայ լեզուին, որով Հայ լեզուն իր կղզիացած վիճակէն հանած կ՚ըլլային։ Այսօր Հապէշներն ու Խպտիներն ալ ունին իրենց սեփական այբուբէնը, Վրացիներն ալ իրենցը, Պիրմանները նմանապէս ունին այբուբէն մը, ամենքն ալ ազգային։ Բայց այս պատճառաւ աւելի զարգացած չեն մտքով, ո՛չ ալ առաւելակշիռ դիրք մը բռնած են քաղաքակրթութեան շարքերուն մէջ։ Կարեւորն ա՛յն է որ ազգ մը իրեն յատուկ Լէզ-- Մ՚ՈՒՆԷ-Ն--յ, և անով Մ-ՏԷՆ--ԳՐ--ԹԷ--Ն մը, կրօնական, բանաստեղծական, ժողովրդական գրականութիւն մը, և ԿԸԹ--Կ-Ն ՏՊ-Ր--ԹԷ--Ն մը, հոգ չէ որ Տ--ՌԷՐԸ հասարակաց ըլլան ուրիշ ազգերու հետ։

Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի արժանիքն ա՛յն է որ ԷՐԷ --ՐԷՂ --յԲ--ԲԷՆ ՄԸ ՉԷՐ ԿՐ--Ղ Ա-Զ-ԷՆ ՊԷՏ-Ն ՀՕԳ--Լ, ՃԸՐ ՃԸ--ՐԷ ԸՐԷՆ, --ՏԷՆ --ՆԴ-ԷՆ ԷՆԷ--Ն, և Հ--յ ԼԷԶ---ԷՆ ՀՆՉ--Մ-ԷՐԸ ԼԸՐ-- --ՐՏ--ԲԷՐ--Ղ --յԲ--ԲԷՆ ՄԸ ԿԸՑ--Ն յ-ՐԻՆԷԼ, -Ր-յ ՇՆ-ՐՀԷ- Մ-ՏԷՆ--ԳՐ--ԹԷ--Նը Ժ-Ղ-Վ-ՐԴ--Կ-Ն--Ց-- Հ--յ --ԶԳԷՆ ՄԷՋ, և ԿԸՐԷԼԷ ԷՂ-- -----Մ և ՏՊ-Ր--ԹԷ--Ն Ծ-----ԼԷԼ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

Այսպիսի երկարաշունչ բարեփոխութեան գործ մը յառաջացնելու և յաջողցնելու համար Ազգին մէջ, հարկ է ենթադրել թէ Հայաստան այն ատեն կանոնաւոր հանդարտութեան վիճակ մը կ՚վայելէր։ Փոթորիկներ անցուցած էր, և ի մտոյ ուրիշ փոթորիկներ պիտի անցնէին երկրին վրայէն և շատ բան պիտի քշէին տանէին իրենց առջեւէն, բայց ճիշդ այն պահուն ուր գիրերու գիւտն եղաւ, Ե՛րդ դարուն առաջին քառորդին մէջ, Հայաստան համեմատաբար բարեբաստիկ շրջան մը կ՚բոլորէր, և արտաքին հոգերէ և պետական տագնապներէ պահ մը զերծ վիճակն Ազգին քաղաքական ու կրօնական պետերուն դիւրութիւն կուտար մտաւոր ու բարոյական զարգացման միջոցներուն հետամտելու։

ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ
1,500 ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Հազար հինգ հարիւր տարի առաջ, Հայաստան բաժնուած էր Պարսից Տէրութեան և Բիւզանդիոնի Կայսրութեան միջեւ։ Յունական բաժինը մինչև Կարին, միւս կողմէ մինչև Մալաթիա և Միջագետք կ՚տարածուէր։ Բագրեւանդէն դէպ արեւելք ու հիւսիս բոլոր Հայաբնակ երկիրը, մէջն առնելով Ս. Էջմիածին և Վասպուրական, պարսիկ գերիշխանութեան կ՚հպատակէր, բայց ունէր Հայ թագաւոր Արշակունի ցեղէ, որ լիազօր ինքնօրէնութեամբ կ՚կառավարէր երկիրը, Հայ նախարարներու և Հայոց Կաթողիկոսին խորհրդով, միայն տարեկան տուրքի գումարը Պարսից Արքունիքին հասցնելու պարտաւորութեամբ։ Պատեբազմի ատեն մէկն մի Հայ Նախարարութիւն իր կազմած տեղային զօրքով կ՚մասնակցէր Պարսկաստանի մղած կռիւներուն, գրեթէ նոյն դիրքը, զոր Հունգարիոյ Թագաւորութիւնն իբր 150 տարի ունեցաւ Թուրքիոյ Սուլթաններուն հանդէպ։ Յունական բաժինն ալ երբեմն Հայ թագաւոր, կամ Հայ իշխան մ՚ունէր տեսակ մ՚ընդհանուր կուսակալի ընդարձակ իշխանութեամբ, և մերթ պարսկական, մերթ յունական բաժնին մէջ Հայութեան վիճակը նախանձելի կ՚երեւէր։

Մեզի զբաղեցնող շրջանին մէջ, յունական բաժնին Հայ թագաւորն Արշակ նոր մեռած էր անզաւակ, և Գագաւոն Կամսարական, իբր յունական բաժնի Հայ նախարարներուն աւագն և Հայ զօրաց սպարապետը, գլխաւոր դիրքն ունէր հոն, թէև կուսակալն Յոյն մ՚էր, մինչ արեւելեան բաժնին մէջ կ՚թագաւորէր Արշակունի ցեղէն Խոսրով Գ.։

Պատուական այս զոյգ մը Հայկազանց իշխանութեան օրովն էր որ Ս. Սահակ Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ։ Ս. Սահակ կեսարիոյ մէջ ծնած էր, երբ իր երիտասարդ հայրն ու մայրը, Ներսէս և Սանդուխտ, հոն կ՚գտնուէին ուսման համար, ինչպէս որ կ՚վայլէր Ս. Գր. Լուսաւորչի ուղղակի սերունդէն եղող շնորհաբեր նոր յոյսերու։ Սանդուխտ շուտ մեռաւ, և Սահակ յանձնուեցաւ Տարօնի մէջ իր մօր՝ Մամիկոնեանց Տունը, բայց երբ պատանի մը եղաւ, իր հայրը զինք նորէն տարաւ Կեսարիա և ապա Բիւզանդիոն, ուսումով զարգանալու։ Սահակ քաջ յունարէն, ասորերէն և պարսկերէն ուսաւ։ Ամուսնացաւ, բայց աղջիկ մը միայն ունեցաւ, և իրմով վերջացաւ Ս. Գր. Լուսաւորչի ցեղն արուներու կողմէ։

Սահակ կանուխ այրիացաւ, և ինքզինք կրօնաւորութեան տուաւ։ Խոսրով Թագաւոր շուտ գնահատեց Սահակի արտակարգ հանճարն և բարոյական ու վարչային ընտիր բարեմասնութիւնները, և ինք ծեր ըլլալով, ամէն ջանք ըրաւ իր օրով Սրբոյն Գրիգորի Աթոռը բարձրացած տեսնելու յուսալից այս երիտասարդ շառաւիղը Լուսաւորչին։

Ս. Սահակի կաթողիկոսանալէն ետքն Արեւելեան բաժնի Հայութեան մէջ կրօնական ու կրթական գործերն այնչափ գովելի թռիչ մը կ՚առնեն որ Արեւմտեան և Արեւելեան բաժնի Հայութիւնները միացնելու փափաք մը կ՚ծագի երկու կողմէն ալ, Խոսրով և Գագաւոն Կամսարական կ՚բանակցին, կ՚համաձայնին, և Բիւզանդիոնի Թէոդորոս Կայսրը կ՚հաւանի որ Խոսրով Թագաւոր իր իշխանութեանը ներքև ունենայ բոլոր Հայերը, Արեւելքի բաժնին համար Պարսից Շահին, Արեւմուտքի բաժնին համար Բիւզանդիոնի կայսրութեան համարատու մնալու պայմանով։

Յոյն Կայսրն այս հեռանկատ խորհուրդին կ՚հաւանի, յուսալով որ Հայ մտաւորականութիւնն և Ս. Սահակ, ինչպէս և համօրէն Ս. Գր. Լուսաւորչի տոհմն յոյն կրթութեամբ սնած և յունասէր զգացումով տոգորուած ըլլալով, անոնց միջոցաւ օր մը Բիւզանդիոն բովանդակ Հայաստանի կ՚տիրանայ։ Իսկ Խոսրով և Գագաւոն, հա՞րկ է ըսել, այս լաւիկ յեղափոխութիւնը սիրով կ՚ողջունէին, Ազգը միակ իշխանութեան մը ներքև ամփոփելու, միացնելու նպատակով, դէպքերու ընթացքին թողլով իրագործել միացեալը։ Նոյն կարգադրութիւնը Պարսից Դրան ալ հաճելի երեւցնելու համար, բնականապէս յոյս կ՚արուէր Շապուհ Գ. Շահնշահին թէ միացեալ Հայաստանն օր մը ամբողջութեամբ Պարսից կողմը դարձնել կարելի էր։

Բայց Հայ նախարարներէն ոմանք, իրենց հաշիւը չգտնելով Նոր կազմակերպութեան մէջ, չարացան, և տեղեկագրեցին պարսիկ վեհապետին թէ Խոսրով պարսկական բաժինն Յոյներուն կուտայ։ Խոսրով Թագաւոր Պարսկաստանի Արքունիքը հրաւիրուեցաւ, և Վռամ Կրման, Շապուհ Գ.ի յաջորդը, զինք Անյուշ բերդին մէջ փակել տուաւ, բայց Հայ Ազգը չվըրդովեցնելու համար, հաւանեցաւ որ անոր եղբայրը Վաղարշ օծուի Հայոց Թագաւոր Վռամ-Շապուհ անունով։ Գագաւոն Կամսարական վիճակակից եղաւ Խոսրով Գ.ի բերդարգելութեան։

Ս. Սահակ Կաթողիկոսն ալ ժամանակաւոր տատամսումէ ետք դիտեց պատշաճ համարեց արեւելեան և արեւմտեան Հայութիւնը միացնելու գործին մէջ, իբր խորհրդակից Խոսրով Թագաւորի, բայց Պարսից Արքունիքն երթալով, իր քաջ պարսկերէնով և պերճախօս լեզուով այնչափ լաւ պաշտպանեց ինքզինք և այնքան բարձր տեսութիւններ պարզեց որ փոխանակ պարսաւի, գովեստներու արժանացաւ, Հայոց համար նոր թոյլտուութիւններ ձեռք բերաւ, և փառքով դարձաւ իր Աթոռը։

ԲԱՐԵԲԱՐ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՎՌԱՄ—ՇԱՊՈՒՀԻ

Վռամ-Շապուհի թագաւորութեան օրով էր ուրեմն և ոչ նուազ նաև անոր քաջալերութեամբն էր որ եղաւ գիրերուն գիւտը։

Ս. Մեսրոպ, մկրտութեան անունով Մաշթոց, Մուշի Հացեկ գիւղին մէջ ծնած, Ս. Սահակէն մի քանի տարու փոքր, Ս. Ներսէս Կաթողիկոսի օրով ասորերէն, պարսկերէն և յունարէն լաւ սորված, Հայոց թագաւորական մեծ դիւանին քարտուղար կարգուած էր, և իբր վարժ դպիր, կամ գրական մարդ, Հայ լեզուին պահլաւիկ, ասորի կամ յոյն տառերով ուղիղ գրելու անկարելիութիւնը փորձած էր։ Մաշթոց կ՚ծառայէ Խոսրով և Վռամ-Շապուհ Թագաւորներուն իբր արքունի պաշտօնատար, կէս մը քաղաքային, կէս մ՚ալ զինուորական հանգամանքով, և ի վերջոյ եկեղեցականութեան կայանք կուտայ, յագուրդ տալու համար իր մատենագրական ըղձանքներուն։

Ս. Սահակ ձեռնադրեց Մեսրոպը, և իբր հին ծանօթներ, թերեւս ինք խրախուսած էր զայն եկեղեցական կոչումն ընդունելու, միասին աշխատելու համար իրենց մեծ խորհուրդին իրականացման։

Ս. Մեսրոպ կ՚լսէ որ Միջագետքի Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսը, իրենց նման հայերէն լեզուին գիրեր յարմարցնելու կերպին վրայ խորհելով, յօրինած է տառեր և Հաբէլ ասորի քահանան, Դանիէլի գիւտն անձամբ ստուգած, կ՚յօժարի իրենց օգնել։ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ լուրը կ՚հաղորդեն Վռամ—Շապուհ Թագաւորին, որ գիրենք կ՚քաջալերէ գործին հետամտելու, և կ՚աւելցնէ թէ ինքն ալ Պարսից Թագաւորին հրամանաւ Միջագետք գացած և պարսիկ և յոյն գունդերուն կռիւը խաղաղեցուցած պահուն բաներ մը լսած էր Դանիէլ եպիսկոպոսին գիւտին վրայօք։ Վռամ—Շապուհի կարգադրութեամբ արքունի դիւանի պաշտօնեաներէն Վահրիճ Խադունի, Դանիէլ եպիսկոպոսին կ՚ղրկուի, արքայական հրովարտակով, մինչ ասդին Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ Ազգին գլխաւոր եկեղեցականներն ու մտաւորականներն հաւաքած, միջոցներ կ՚խորհէին տառեր յարմարցնելու լեզուին և ուսումն ու կրթութիւնը ծաւալելու ազգին մէջ, թէ՛ իբր քաղաքակրթական հարկ մը և թէ իբր քրիստոնէական պարտաւորութիւն։

Վահրիճ կ՚գտնէ Հաբէլ քահանան, միասին կ՚դիմեն Դանիէլ եպիսկոպոսին, և անոր ձեւակերպած գիրերն առնելով Հայաստան կ՚դառնան 404 տարին, որ Հայ տառերու գիւտին առաջին փորձին կ՚համապատասխանէ։

Դանիէլեան գիրերուն էութեան վրայ ծանօթութիւնք այլազան են։ Ոմանք կ՚ըսեն թէ փիւնիկեան տառեր էին, կամ փիւնիկեանէ կաղապարուած յունական տառերու նմանութիւններ, և կամ շատ հին Հայ տառերու մոռցուած միացորդ մը կամ ասորերէնի վրայ յերիւրուած նոր ձեւեր։

Ամէնէն հաւանականն այն կարծիքն է որ ասորերէնն ըլլալով սեմական լեզու մը առանց ձայնաւորի գրուող, Դանիէլ եպիսկոպոս ալ նոյն ոճով տառեր յարմարցուցեր է հայերէնի, և Ս. Մեսրոպի մեծագործութիւնն է ձայնաւոր տառերն ինք յղացած յօրինած ըլլալը, որով կեանք տուաւ լեզուին ալ, Ազգին ալ։

ԳԻՐԵՐՈՒՆ ԳԻՒՏԸ

Այս նկատմամբ ամէնէն վճռական կը նկատենք Խորենացիին վկայութիւնը թէ Ս. Մեսրոպ շատ մտածելէն շատ աշխատելէն ետքը,

«Ցաղօթս ապաւինի, եւ տեսանէ ո՛չ ի քուն «երազ, եւ ո՛չ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին «գործարանի երեւութացեալ հոգւոյն աչաց, «թաթ ձեռին աջոյ, գրելով ի վերայ վիմի Ա. Ե, «Է. Ը. Ի. Ո. Ւ.»

Բայց դեռ հոն չհկած, Ս. Մեսրոպ երկու—երեք տարի կ՚փորձէ Դանիէլեան նշանագրերը, անոնցմով շատ մը պատանիներու կ՚սովրեցնէ հայերէն գրել, մէկդի թողլով ասորերէնը։

Բայց Մեսրոպ գոհ չէր տակաւին։ Անձամբ Միջագետք կ՚երթայ, իրեն հետ ուշիմ ուսանողներ ալ տանելով, հոն Դանիէլ եպիսկոպոսին և այլ գիտուն ասորի եկեղեցականներու հետ կ՚խորհրդակցի, բայց ինչ որ կ՚ընեն, լիակատար յագուրդ չի տրուիր Ս. Մեսրոպի բաղձանքին, որ էր հայերէնը պարզօրէն գրել առանց կէտերու և այլ պիտակ նշաններու, ամէն հնչումի յատուկ իր բուն տառն ունենալով, և ահա՛ այս հուսկ վերջին յաջողութիւնով, Աստուծոյ շնորհը Ս. Մեսրոպի կ՚վերապահէ զգանել և պսակել իր չնաշխարհիկ ձեռնարկը (*)։ Ս. Մեսրոպ իր գիտական ուղեւորութենէն Հայաստան դարձաւ, փայլուն յաջողութենէ մը դարձող զօրապետի մը կամ վեհապետի մ՚ընդունելութիւնը գտնելով Հայոց պատուական Թագաւորէն ու բոլոր ժողովրդէն։

⁂ Այս պատմութենէն կ՚երեւի որ Հայոց գիրերուն գիւտն ի գլուխ ելած էր 413 թուականէն առաջ, եւ եթէ մենք 1,500րդ տարեդարձն այս տարի է որ կ՚տօնենք, ո՛չ այնքան ժամանակագրութեան որքան Հայ տպագրութեան 400րդ տարեդարձին պատշաճեցնելու հաշիւով պէտք է ըլլայ, քանի որ աւելի հաւաստաւ կ՚նկատուի 1512—1513 տարին իբր սկիզբ Հայ տպագրութեան։

ԳԻՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԻՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

⁂ Ժամանակակից կամ դար մը ետքը գրող Հայ մատենագիրներ միաբան կ՚վըկայեն թէ Հայ տառերուն գիւտն հրաշալի ներգործութիւն մ՚ունեցաւ Ազգին մէջ։ Աւագանին ալ, հասարակ ժողովուրդն ալ խանդավառեցան։ Ազգին ընտրելագոյն իմացականութիւններն յօժարեցան ծառայել Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի հրամանին տակ, նոր տառերն ուսանելու, ուսուցանելու և անոնցմով լաւագոյն գիրքերն յունարէնէ և ասորերէնէ ի Հայ վերածելու համար, սկսելով Ս. Գիրքէն, որուն հիանալի թարգմանութիւնը, ուղղակի Ս. Սահակի ձեռամբ և անոր անմիջական հովանաւորութեան ներքև գործող թարգմանչաց ձեռամբ կատարուած, Ազգը կրկին անգամ քրիստոնէացուց, կամ նոր միտք, նոր հոգի մը մտցուց Ազգին Քրիստոնէութեան մէջ ալ։

ՁԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

⁂ Վանքերը դադրեցան լոկ ճգնարաններ ըլլալէ, յուսոյ վառարաններ դարձան, իբր ուսումնարաններ կամ դպրեվանքեր, ուր կազմուեցաւ բանասէր, գիտական, հետաքննին միտք մը, ուսման, դպրութեան սէրն արծարծուեցաւ, և թարգմանող մեծ վարպետներուն քով, հարիւրաւոր հետեւակներ սկսան ընդօրինակել, և Հայաստանի ամէն կողմը սփռեցին գրչագրերը։ Հայոց եկեղեցիները լցան հաւատացեալներու բազմութեամբ մը որ առաջուան պէս միայն աղօթելու չէր գար, այլ և սորվելու, բան իմանալու, Հայերէն դիւրահաս լեզուով կարդացուած Ս. Գիրքը լսելու։

Ժամանակին Հայ մեծատանց համար բարեպաշտութեան կամ բարերարութեան նոր ձեւ մը դարձաւ վարձատրել յաջողագոյն գրիչները, Ս. Գրոց գեղեցիկ օրինակները շատցնելու համար, որոնք կ՚նուիրուէին քաղաքի կամ գիւղի այս կամ այն եկեղեցիին։

Ցիշելով թէ Ե. Դարու սկիզբէն մինչև ԺՁ. Դարու կէսն աւելի քան 1,100 տարի Հայք ձեռագիր մատենագրութեամբ միայն սնան, կ՚հասկցուի թէ ձեռագիրը (մագաղաթի, բուսաթղթի, թամբակեայ թղթի վրայ) ո՛րչափ մեծ դեր ունեցաւ Հայոց հոգեւոր և մտաւոր կեանքին մէջ։ Մեր վանքերը, եկեղեցիները, դիւաններն ու բարեկեցիկ ազգայնոց բնակարանները, նոյն իսկ գիւղացի տանուտէրերու շտեմարանները լի էին ձեռագիրներով, որոնք պարսիկ, արաբ, թաթար, եգիպտացի և այլ արշաւանքներէ, հրդեհներէ, երկրաշարժներէ, թալաններէ ու կոտորածներէ ետքն ալ, պատկառելի թիւ մը կը կազմէին Էվլիա—Չէլէպիի և Հ. Ինճիճեան վարդ.ի հայաբնակ գաւառաց մէջ ճամբորդած պահուն։

Խրիմու պատերազմին ժամանակ Հայաստան մտած ռուս սպաներ ու զօրքեր զարմանքով տեսած էին Հայ գեղջուկ տնակներու պատուհաններն Հայերէն հին ձեռագրերով գոցուած փոխան ապակիի։

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

⁂ Հայերը Դ. Դարուն դէպ ի վերջը կազմակերպեալ լեզու մ՚ունէին ճոխ բառամթերքով և ուրոյն քերականութիւնով, թէև չգրուած, որովհետև գիր չունեցող լեզու մ՚ալ կարող է պարունակել կանոնաւոր լեզուի մը շատ մը պայմանները։

Ի՞նչպէս կարելի է որ 410—15 թուականին Ս. Գիրքը գրական անթերի ոճով մը Հայերէնի թարգմանուած ըլլայ և այս լեզուն գոնէ դար մը առաջ կատարելութեան սեմէն արդէն ներս մտած չըլլայ Հայ ժողովրդին բերնին մէջ։

Զանոնայինք անգամ Գողթան երգիչներու հատակոտորները, միայն բանաստեղծութիւնն և զարգացած ուրիշ ազգերու օրինակը պիտի ցուցընէին մեզ թէ Աստուածաշունչ մատեանն և յոյն իմաստասէրներն ու աստուածաբաններն այնքան քերականական, այնքան տրամաբանական լեզուով մը թարգմանող ազգ մը գոնէ դար մը առաջ տիրացած պէտք էր ըլլար մշակուած լեզուի մը, և սոյն կիրթ լեզուն ալ, իր կարգին, պիտի վկայէր զինք խօսող ժողովրդին քաղաքակրթութեան, քանի որ ժողովրդի մը մէջ մուտ գտած միտքն է որ բառերով կ՚բացայայտուի, միտքն զգացումն է որ լեզուով արտայայտուիլ կ՚խնդրէ, և արդէն ի կիր առնուած գործիքն է որ անուն մը կ՚ունենայ։

Ուրեմն, Հայերուն Ե. դարէն առաջ որոշ ասպիճանով մը քաղաքակրթուած ազգ մ՚ըլլալուն ապացոյցն է իրենց լեզուին զարմանալի կատարելութիւնը, ինչպէս որ յայտնուեցաւ գիրերու գիւտին հետ միեւնոյն ժամանակ, Ս. Սահակի և իր աշակերտաց գմայլելի թարգմանութիւններով։

Մեր մատենագրութեան նախախնամական թարգմանութիւններ ըլլալն ա՛լ աւելի ապացուցական է այս մասին, որովհետեւ թարգմանութեան միջոցաւ է մանաւանդ որ նուազ ծանօթ լեզու մը կուգայ չափուիլ և համեմատուիլ հին քաղաքակիրթ լեզուներու հետ, և յունարէնէ թարգմանութեանց մէջ Հայ լեզուին յունարէնի համահաւասար արտայայտած հարստութիւնը, դիւրաթեքութիւնը, նրբութիւնն ու պէսպիսութիւնն իբր անսուտ վկայ կը հաստատեն Հայ մտքին արդէն նշանակելի չափով մը կատարելութեան հասած ըլլալն Ե. Դարէն ալ առաջ։

Լեզուն արդէն կար, մտաւոր զարգացում մը ծաւալած էր Ազգին մէջ շնորհիւ հին պարսկերէնի, ասորերէնի, մանաւանդ յունարէնի ուսման, և եթէ Հայոց թագաւորական Դիւանը պարսիկ, ասորի կամ յոյն լեզուով կ՚վարէր, որովհետեւ Հայ լեզուն գիր չունէր, այս վիճակն ալ շատ տարբեր չէր, կարծենք, Մաճառներուն դար մը, նոյն իսկ կէս դար առաջուան վիճակէն, երբ իրենց արքունիքին մէջ մաճառերէն չէր գրուէր, այլ միայն լատիներէն ու գերմաներէն, և մաճառ գիտնականներ ու բանասէրներ նախամեծար կը համարէին լատիներէն հրատարակել իրենց գիրքերը, մաճառ լեզուն մաճառ ազգէն դուրս կարդացող հասկցող չունենալուն համար, որպէս նաև գրական լեզուի աստիճան բարձրացած չըլլալուն համար։

Ինչպէս որ մաճառ լեզուին պաշտօնական գործածութիւնն զուրկ թողուլէն չէր հետեւեր թէ որոշ մաճառ լեզու մը չկար, կամ քաղաքակիրթ մաճառ ազգութիւն մը գոյութիւն չունէր, անանկ ալ, կ՚ըսենք մենք, մինչև Ե. Դարուն առաջին քառորդը Հայ լեզուին չգրուելէն ներելի չէ հետեւցնել թէ Հայերը մինչև այն թուականը չունէին կազմակերպուած լեզու մը, կամ իսպառ անմասն և անհաղորդ էին քաղաքակրթութեան բարիքներէն ու վայելքներէն։

ՄԵԹՈՏԻՈՍ, ՔԻՐԻԼ, ԼՈՒԹԵՐ

⁂ Հայերը նոյնչափ իրաւունք ունին մեծարելու Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի յիշատակն որչափ Սլաւք կ՚մեծարեն Ս. Մեթոտէոսի և Ս. Քիրիլոսի յիշատակը, որոնք մեր մատենագրութեան հիմնադիր Սուրբերէն չորս դար ետքն է որ միենոյն ազատարար գործը կատարեցին իրենց ցեղակիցներուն համար։ Հնարեցին սլաւական տառերը, և Ս. Գիրքը թարգմանեցին սլաւերէնի, Ռուսերուն, Պուլկարներուն, Սերպերուն և այլ սլաւ ժողովրդոց հոգեւոր ու մտաւոր զարթնումն յարդարելով։

Ս. Սահակի գործունէութիւնը նոյնչափ արդիւնաւէտ է Հայոց մէջ որչափ Լ--Թէր-ի աշխատանքը Գերմաններուն մէջ, քանի որ Բողոքականութեան հիմնադիրն է որ Ս. Գիրքը առաջինն թարգմանելով գերմաներէնի, կոկեց և ճշդեց արդի գերման գրական լեզուն, և նոր ուղի հարթեց գերման մտքին ստեղծիչ վերածնութեան։

Ս. ՍԱՀԱԿԻ ԵՒ Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

⁂ Ե-Է-- Բ-- --Լ Ս. Ս--Հ--Կէ և Ս. Մէ--Ր-Պէ ԿԷՆ--Ց ՎէՐՋԷՆ Մ--ՍԷՆ ԼԸՐ--յ, -- Գ--ԿԷՆՔ Հր--Ւ--Ր--Ծ Ը-ԼՋ--ՆԸ ԳԸՐ--- ԳէՒ--ՏԷՆ։

Մեծագործ Սրբազան Ամոլը չգոհացաւ Արեւելեան Հայաստանը միայն վերանորոգելով ուսումով ու կրթութիւնով։ Ս. Մեսրոպ Վրաստան անցաւ, և Վրաց լեզուին տառերն յօրինեց, որոնք դեռ կան, և ձեւի ու հնչումի նմանութիւններ ունին Հայ տառերուն, և ապա դիմեց Աղուանից երկիրը, և այն ժամանակ գործածական, այժմ կորսուած աղուանական լեզուին համար տառեր կերտեց։ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ անցան Արեւմտեան Հայաստան, և յունական բաժնին մէջ ալ, յօժարակամ հաւանութեամբ յոյն Կայսրութեան, սովրեցուցին Նոր գիրերը, դըպրեվանքեր հիմնեցին, աշակերտներ հասցուցին։ Ճշմարտապէս եղան Հայ քաղաքակրթութեան առաքեալները։

Դառնալով պարսկական բաժինը, Ս. Սահակ քաղաքականապէս մխիթարական վիճակ մը չգտաւ հոն։ Վռամ—Շապուհ առաքինազարդ տիպար թագաւորը խոր ծերութեան մէջ մեռած էր։ Ազգին ինդրանօք Պարսից Շահնշահը թողած էր Խոսրով Գ.ը, որ պահ մը դարձաւ իր գահը, բայց ինքն ալ ծերացած և երկար բերդարգելութեամբ հիւծած, շատ չանցած մեռաւ, և Վռամ—Շապուհի միակ զաւակն Արտաշէս, Արտաշիր անունով, յաջորդեց հազիւ 20ամեայ, բայց զուրկ իր հօր խո-

(*).—Այնքան զովաբանեալ լատին այբուբէնը, լատիներէնէ զատ ուրիշ լեզու գրելու համար, կը ծանրաբեռնուի զանազան նշաններով տառերուն վրան ու ներքեւը, եւ որոշեալ հնչում մը երկու, երեք եւ մինչեւ չորս տառերով կ՚արտայայտէ, օրինակի համար գերմանական Շ կը գըրուի լատին sch երեք տառով եւ Չ չորս տառերով, տէօյչէ, Deutsche։ Ի հնչումը կայ գերմաններէնի մէջ, բայց ոչ տառը, որով պէտք է երկու գիր գործածել ch. Նմանապէս ֆրանսական Շ, անգլ. Չ հնչումներու համար։ Նոյն իսկ իտալերէնի մէջ Շ հնչում կայ, բայց տառը չկայ, պէտք է երկու գիր գործածել։

Գոթերէնը, գերման լեզուին համար ազգային այբուբէնն ըլլալով հանդերձ, լատիներէնին հետ նոյն անպատեհութիւններն ունի։

Յունարէնը մի կողմէ, սեմական տառերը միւս կողմէ խճողուած են կէտերով կամ մանր նշանախեցներով, որոնք աչքն ու միտքը կը յոգնեցնեն։ Մանօթ այբուբէններու մէջ, Հայ տառերն իրենց պարզութեամբ, դիւրուսոյց առողջութեամբ եւ աչքերը չյոգնեցնելու առաւելութեամբ, եզական դիրք մը ունին։

Ս. Մեսրոպի արժանիքը միայն այբուբէն մը յարմարցնելը չէ Հայ լեզուին, այլ եւ այնպիսի այբուբէն մը հնարելը զոր գերազանցող տառերու շարք մը կամ ձեւ մը չգտնուեցաւ անկէ ի վեր ո՛չ մի լեզուի համար։

հականութենէն, պարկեշտութենէն ու քաղաքագիտութենէն, կիրքերու անձնատուր, կնամոլ, ղուարճասէր։ Հայ Նախարարները կ'գանգատին, և կ'պահանջեն Ս. Հայրապետէն իրենց հետ միանալ, Արտաշիրի գահազրկութիւնը խնդրելու Պարսից Դռնէն։ Վեհոգի Կաթողիկոսին ազգասիրութեան կ'դպչի Արշակունիներու վերջին շառաւիղը գահէն վար առնուլ կրակապաշտ հեթանոս Պարսիկին ձեռամբ, և երբ Հայ Նախարարները կ'թախանձեն որ պարսիկ կուսակալ մ'ուզէ, Ս. Սահակ ասպետօրէն կ'պատասխանէ թէ «Իմ [illegible] չեմ [illegible] մը հետ»։ Կ'յորդորէ զանոնք համբերելու, յոյս տալով որ Արտաշիր ինքզինք կ'գտնէ, ապա թէ ոչ՝ թելադրելով ելից հնար գտնել Յունաց Կայսեր Թէոդոսի։

Անա՛ այս թելադրանքը փորձանք կը բերէ իր գլխուն, որովհետեւ իբր յունասէր կ'ամբաստանուի, քանի որ իր, ինչպէս բովանդակ Հայ հոգեւորականութեան ու մտաւորականութեան աչքերը դէպ Արեւմուտք յառած էին։ Ս. Սահակ կ'հրաւիրուի Վռամ Շահին առջեւ։ Հակառակ ամէն պաշտօնական ստիպումներու, մինչեւ վերջը չուզեր Հայոց թագաւորին դէմ ամբաստանողի դերն առնուլ. «Բաւ լիցի որ ես մատնիչի մեղքն առնեմ վրաս», կ'ըսէր ու կ'կենար, բայց իր հակառակորդներն ի վերջոյ մէջտեղ կ'հանեն Յունաց Կայսրութեան հետ իր բանակցութիւնները։

Վռամ թէ՛ Արտաշիրը կ'զրկէ Թագաւորութենէ և թէ զՍ. Սահակ՝ Կաթողիկոսութենէ, Վեհմիհրշապուհ պարսիկն Հայաստանի մարզպան կ'կարգուի, և Սուրմակ և Բրքիշոյ Ասորիներն իբր հակաթոռ կ'բազմին Ս. Սահակի տեղ։

Բայց Հայ ժողովուրդն ու Կղերը միասիրտ միաբերան Պարսից Դռնէն միշտ պահանջեցին Սրբազան Հայրապետին վերադարձը, որուն ի վերջոյ համակերպեցաւ Շահնշահը, պայման դնելով միայն որ Ս. Սահակ այլեւս քաղաքական գործի չխառնուի։ Հայրապետական պաշտօնին քաղաքական մասը թողուեցաւ Շմուէլ Ասորիին Էջմիածնի մէջ, մինչ Ս. Սահակ Բագրեւանդի (Իւչ Քիլիսէ, Ալաշկերտ) Հայրապետանոցին մէջ շարունակեց իր շինիչ գործունէութիւնը, և իր արդիւնաշատ կեանքը խոր ծերութեան մէջ կնքեց ճամբորդութեան պահուն, երբ Յունաց վրայ քալող պարսիկ զօրքին առջեւէն կ'ջանար խուսափիլ։

Թաղուեցաւ Աշտիշատի մէջ, իր բնիկ գիւղը, որ Լուսաւորչեան ազգատոհմին կալուածն էր, Մամիկոնեանց գաւառին մէջ։ Գերեզմանին վրայ այն ատեն հոյակապ եկեղեցի մը կառուցուած էր։ Հիմա Մշոյ Մատնավանքին մօտ Տէրիկ գիւղին քով, խեղճ, ցած չէնք մ'է այն երբեմնի պանծալի դամբարանը։ Անոր մօտը կայ Ս. Սահակի աղջկան՝ Սահականոյշի գերեզմանը։

Ս. Սահակի հոգեւոր պաշտօնը վիճակեցաւ Ս. Մեսրոպի, որ հազիւ վեց ամիս ետքը կնքեց իր վշտահար կեանքը, որովհետեւ քաղաքական վերջին տկնուվրայութիւններն և այն Սուրբ Հայրապետին կրած զրկանքները զինք՝ ալ խորապէս խոցոտած էին։

Ս. Մեսրոպ Վաղարշապատի մէջ մեռաւ, և Վահան Ամատունի բարեպաշտ իշխանը, Հայաստանի «հազարապետը», այսինքն «գանձային նախարարը», Օշական գիւղին մէջ փառաւոր շիրիմ մը կանգնեց Սուրբին գերեզմանին վրայ, զոր Տ. Գէորգ Կաթողիկոս նորոգեց վայելչապէս, մինչ Օսմ. հողին վրայ Ս. Սահակի նման անզուգական Հայրապետի մը և քաղաքակրթութեան անուանի աշխատաւորի մը դամբարանը ցարդ անշուք մնացեր է...։

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

⁂ Հայերը քաղաքակրթութեան ո՛ր ստիճան ընդունակ ըլլալնին անով ալ ապացուցին որ Արեւելքի առաջին ազգութիւնն եղան տպագրական արուեստէն օգուտ քաղել փութացող, և գոնէ Թուրքիոյ և Կովկասի մէջ, գերազանց դիրք մը միշտ պահեցին նոյն արուեստին մէջ։

Կիւթէնպէրկի ձեռամբ նախնական տպարանը բացուելէն կէս դար ետք, 1512-13ին Վենետիկի մէջ էր որ ինքզինքին «Մեղաւոր» տիտղոսը տուող Յակոբ անուն հաւանօրէն Կիլիկեցի հայ պանդուխտ մը իտալեան տպարանէ մը ի լոյս կ'ընծայէ հինգ կտոր եկեղեցական գիրք, (Պարզատումար, Պատարագամատոյց, են.)։ 1512-13 կ'համարուի ուրեմն Հայ տպագրութեան Ա. տարին, որովհետեւ աւելի հին նմոյշ մը չէ գտնուած տպագրեալ Հայ տառի։

Հայ տպագրութեան առաջին երկերն արժէքաւոր բաներ մը չէին։ (Երեւակայեցէք որ Ս. Գիրքէն առաջ Հայեր տպեր են Վեցհազարեակներ և Երազահաններ)։

ԺԷ. Դարուն կէսէն ասդին է որ տպագրութիւնն իրապէս նպատամատոյց կ'դառնայ մտաւոր մշակութեան, զի այն թուականին է որ անմահն Ոսկան վարդապետ Ամստերտամի մէջ (իբր ազատ բողոքական երկրի մէջ) Աստուածաշունչը կ'տպէ, և ա՛յն գիրքն որ Աւետարանէն ետքն ամէնէն աւելի սիրելի է Հայերուն՝ Նարեկը։

Դարձեալ նոյն թուականին է որ կոբովլի Կեսարացին և մեծահաւատ գործիչն Խաչատուր վարդապետ Նոր Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքին մէջ Հայ տպագրութեան հրաշալիքն ի գլուխ կ'հանէ, քանի որ տառերն ալ ինք կ'կաղապարէ, կ'ձուլէ, ձեռքի մամուլն ալ ինք կ'յօրինէ, մելանն ինք կ'պատրաստէ, թուղթն անգամ ինք կ'շինէ, իրաւցնէ Հայ Կիւթէնպէրկ կոչուելու չափ տոկուն ձեռներիցութեամբ և հնարագիւտ հանճարեղ ոգիով։

Հայոց մէջ տպագրական արուեստին այսչափ կանուխ սկսելուն արժանիքն հոն է որ չորս դար յառաջ մի կողմէ Պապութիւնը, միւս կողմէ Օսմ. Կառավարութիւնն հակառակ էին տպագրական արուեստին ծաւալման։ Հռոմ պապական գիրքերէ զատ ուրիշ բան տպելու արտօնութիւն չէր տար իր սահմաններուն մէջ, նոյն իսկ Լուի ԺԴ. մեծանուն թագաւորը պարտաւորելով նոյն հրամանը տալու Մարսիլիոյ մէջ տպարան բացող Հայերուն, և այս պատճառաւ Պապականաց ձեռքէն կրած հալածանքն էր որ կանուխէն գերեզման իջեցուց Հայ տպագրութեան բազմերախտ զոհն ու նահատակը, Ոսկան վարդապետը։

Ճիշդ չորս դար առաջ, Սուլթան Պայազիտ Բ., Գանունի Սուլթան Սիւլէյմանի որդին, Ղուրանի նուիրականութիւնը պահպանելու համար, հրովարտակ մը հանած էր տպեալ գիրք կարդալ ու ծախել արգիլող, այնպէս որ առաջին հայերէն գրքին տպուելէն աւելի քան երկու հարիւր տարի ետքն է որ Թուրքիոյ մէջ, առաջին անգամ Պոլիս, Թուրք տպարանի մը արտօնութիւն շնորհուեցաւ։

Բայց Մեղաւոր Յակոբէն մինչեւ «Պասմաճի Իպրահիմ» (Մաճառ) անցած 200 տարիներու միջոցին Հայերը կրօնական, դպրոցական և ժողովրդական գիրքերու ստուար մթերք մը տպագրելու միջոցն արդէն գտած էին մէյմէկ կերպով։

Տպագրական այս նախընթաց փորձերէն աւելի քան երկու դար ետքն է որ Մխիթարեանք գործի սկսան։ Բայց, պապական հսկողութեան ենթակայ, և Պապին հաճոյանալու հետամուտ, անոնք ալ իրենց տպարանն ըստ մեծագոյն մասին պապական կրօնային ծաւալման գործածեցին, Հայ մտաւոր զարգացման համար իրենց գլխաւոր ծառայութիւնն ըլլալով նախնեաց մատենագրութեան վերակենդանացումն ու ծաւալումը տպագրութեամբ, դասական յոյն և եւրոպացի մատենագիրներու թարգմանութիւնը, և Հայ լեզուին ուսման յատկացեալ դասական և հմտական գիրքերու տպագրումը։ Բայց քանի որ Մխիթարեանք չեն կարող հեռանալ իրենց պապական [illegible] կոչումէն, կ'երեւի թէ ապագային մէջ Հայերուն իրապէս օգտակար մտաւոր կեդրոնները պիտի ըլլան Պոլիս, Տփղիս, Ս. Էջմիածին, Երուսաղէմ, և Հայաբնակ գլխաւոր քաղաքները Փոքր Ասիոյ, Հայաստանի և Կովկասի մէջ։

ԻՆՉ ՈՐ ԹՈՒՐՔԻԱ Կ'ՊԱՐՏԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ

⁂ Եթէ Սուլթան Ահմէտ Գ.ի օրով խալմացած Հունգարացի մ'էր որ առաջին տպարանն հիմնեց Թուրքերուն համար, Հայերն էին որ ամէնէն աւելի արդիւնք ցոյց տուին այս արուեստին մէջ, յօրինեցին, ձուլեցին յարմարագոյն Թուրք տառերը, տպեցին ամէնէն գեղեցիկ Թուրքերէն գիրքերը, ամէնէն ժողովրդական թերթերը, և ընդարձակագոյն գրավաճառատուններն հիմնեցին Թուրքերուն համար, Արապեանի, Միւհէնտիսեանի, Արամեանի նման մեծանուն արուեստագէտներու օրով, որոնք տպագրական արուեստը, ամէն լեզուի տառերով, պատուաբեր վիճակի մը բարձրացուցին Օսմ. Տէրութեան սահմաններուն մէջ, և արժանացան Օսմ. վեհապետներուն և ուսումնասէր ատգանւոյն գնահատութեան։ Տառ, Տպարան, Գրատուն, Լրագրութիւն, Թատրոն, դպրոցական գրեանք, ինչ որ մեր Թուրք հայրենակիցներուն մտաւոր յառաջդիմութեան կ'սատարէ՝ կարեւոր չափով մը Հայոց ձեռամբ հայթայթուեցաւ, Հայ մաքին, Հայ արուեստին, Հայ նախաձեռնութեան ծնունդն եղաւ։

Անուանի Թուրք խմբագիր, գրագէտ, մատենագիր Ահմէտ Միտհաթ էֆ., որ Հայ տառերն ուսած էր և հայատառ Թուրքերէն թերթ և գիրք կրնար կարդալ, և Հայ բարեկամներու Թուրքերէն նամակ կ'գրէր Հայ տառով, ո՛չ միայն շնորհակալութեամբ կ'յիշէր Հայ արուեստագէտներուն Թուրք զարգացման ընծայած ծառայութիւնը, այլ և բարձրաձայն կ'հռչակէր թէ «Թուրք [illegible]»

ՀԱՅ ՏԱՌԵՐ ՔՐԴԱՑ ՀԱՄԱՐ

⁂ Բայց Հայ տառերն իրենց օգտակարութիւնն արդէն գործնականօրէն ցոյց տուին Քիւրտերուն, Հայոց և Ամերիկացւոց ձեռամբ տպեալ հայատառ քիւրտերէն Հնգարանն ու Աւետարանն ո՛չ նուազ ընդունելութիւն գտած ըլլալով ուսումնասէր Քիւրտերու մէջ, մինչեւ որ Համիտ խստիւ արգիլեց Քիւրտերն Հայոց մերձեցնող ամէն ձեռնարկ, տագնապած ըլլալով թէ՛ Պայազիտ Բ.ի կրօնային նախապաշարումներով ընդդէմ տպեալ տառին և թէ այնպիսի հայասիրութեամբ մը զոր Օսմանի Տան ո՛չ մէկ վեհապետ կրցած էր հասցնել կատաղութեան նոյն աստիճանին։

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

⁂ Յաւերժացնելու համար յիշատակն Հայ գիրերու գիւտին եւ Հայ տպագրութեան յոբելեանին, Ամենայն Հայոց պատուական Հայրապետին կարգադրութեամբ հանգանակութիւն մը կ'կատարուի, Հայոց դպրոցներուն յարատեւ զարգացման հիմնական դրամագլուխ մը կազմելու նպատակաւ (*)։ Հաւաքուած Դրամը Սրբազան Հայրապետին հրամանին ներքեւ պիտի դրուի, եւ կ'յուսանք որ աւելի իմաստութեամբ, աւելի խղճի մտօք պիտի մատակարարուի, քան Ս. Խրիմեան կաթողիկոսին հրամանին տակ դրուած մեծամեծ գումարները։ Քառորդ դարէ ի վեր Թուրքիոյ Հայերը կրեցին իրենց ազգային գոյութեան բովանդակ ընթացքին մէջ նմանը չտեսնուած խուժդուժ հալածանք, անլուր տառապանք, անհաշուելի նիւթական վնասներու ենթարկուելով, այնպէս որ տեղատարափ հարուածներէն համեմատապէս զերծ մնացող փոքր մասն եւս արկածեալ մեծամասնութեան օգնելու հարկին տակ աչք բանալու ժամանակ չէ ունեցած, եւ հազիւ թէ Ազատութենէն ի վեր Ազգն ինքզինք պիտի գտնէր, ներքին եւ արտաքին պատահարներ անպակաս եղան։ Իսկ Ռուսահայք, նոյն քառորդ դարու միջոցին, շնորհիւ իրենց երկրին բարւոք վարչութեան, նիւթական յառաջացման ամէն դիւրութիւն վայելած ըլլալով, իրենց հանգանակութեանց համար Թուրքիոյ Հայոց ծեռնտուութեան կոչում ընելու պէտք տեսած չեն։ Հիմակ ալ Հայաստանի, Անատոլուի եւ Կիլիկիոյ Հայութեան դպրոցական պէտքերը շատ աւելի ստիպողական են քան մեր Ռուսահայ եղբայրներուն նոյն կարգի կարօտութիւնները։ Բայց համօրէն Ազգին կրթութեան սոյն Հիմնական Դրամագլուխը կ'հանգանակուի կ'կազմուի իբրեւ հոգեւոր եւ իմացական համերաշխութեան դրական արտայայտութիւն մը, որով կ'յուսանք թէ Արեւմուտքի Հայերն ալ զէթ բանի մը հազար լիրայի մասնակցութիւն մը կ'ունենան Ս. Հայրապետին տրամադրութեան ներքեւ դրուած գումարին։ Գործին բարոյական նշանակութենէն զատ, մենք յուսով ենք որ Վեհ. Հայրապետն հանգանակեալ գումարին արդիւնքէն տեւական նպաստ մը կ'ընէ գոնէ Մուշի գաւառին, թէ՛ Ս. Մեսրոպի եւ թէ Ս. Սահակի օրրանը, որ ուրիշ ամէն նկատմամբ ալ ապաքէն արժանի է համազգային համակրանքի եւ աջակցութեան։ Կարին 30 տարի Սանասարեանի բարերարութիւնը վայելեց. Սեբաստիա, նոյն բարերարութեան շնորհիւ, մեծ կրթարանի մը կ'տիրանայ ծրիապէս, Կեսարիա առաջնակարգ հաստատութիւն մը ունեցաւ Ս. Կարապետի գիշերօթիկ վարժարանին շնորհիւ, ու զէթ այսչափով մը կ'յիշէ Ս. Գր. Լուսաւորիչին ծննդավայրութիւն, Ս. Սահակին ալ ծնունդ տուած ըլլալը։ Այնթապի մէջ Կիլիկիոյ համար կազմուեցաւ բարձրագոյն ուսումնարան մը, Վան ունի եւ ունենալու վրայ է Հայ եւ ամերիկեան միջնակարգ կրթութեան հաստատութիւններ։ Իսկ Մուշ, իբր բազմահայ գաւառ իր դիրքին կարեւորութեան հակառակ, Ս. Սահակի դամբարանին վիճակակից է կարծես, աչքէ հեռու եւ անխնամ թողուած։ Բ. Գ.

(*). — Դպրոցական ՖՕՆԴին կ'ակնարկենք, բայց այդ օտար բառէն կ'խորշինք, թէ՛ անոր համար որ ֆրանսերէնով կրթուած Թուրքիոյ Հայերուն մէջ կրնայ շփոթուիլ ֆրանսերէն fonte (թափծու երկաթ) բառին հետ, եւ թէ անոր համար մանաւանդ որ Կովկասահայերը, Դաշնակցականներն ու Հնչակեաններն որոնք մեզի այսպիսի խորթ խժալուր բառերու գործածման վարժեցնելու զէշ սովորութիւնն ունին, զէթ ի պատիւ Ս. Սահակայ եւ Ս. Մեսրոպի կազմուած յոբելեանին առթիւ պարտ համարելու էին հաւատարիմ մնալ մեր անմահ Թարգմանչաց հարազատ Հայ լեզուին։ Իրենց ՖՕՆԴ բառը, of vhich they are so fond, ֆրանսերէն fonds կամ անգլ. fund ձեւով, հաստատութեան մը կամ բարեգործութեան մը յատկացուած «Հիմնական Դրամագլուխն» է, որուն սովորաբար մայր—գումարը կը մնայ անձեռնմխելի։ Գաղափարը կամ գործն այնչափ խրթին, դժուար բացատրելի, անհասանելի չէ որ զայն արտայայտելու համար օտար ժողովուրդներէ բառ մուրալու ստիպուի Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի ճոխ, հարուստ լեզուն։